

ЛЕКЦІЯ 1. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, МЕТА, ЗАВДАННЯ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ І АКТУАЛЬНІСТЬ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ.

План:

1. Місце сфери послуг у невиробничій сфері.
2. Предмет, завдання, функції сфери послуг.
3. Структура сфери послуг.
4. Основні поняття, терміни та визначення географії сфери послуг.
5. Наукові підходи до вивчення суспільно-географічних аспектів сфери послуг.

1. Місце сфери послуг у невиробничій сфері

Зі зростанням ролі сфери послуг в економіці та суспільстві і розширенням кола дослідницьких задач, пропонуються різні групування, що могли б замінити традиційний розподіл галузей виробничої підсистеми соціогеосистеми. Існує декілька підходів до місця сфери послуг в економічній підсистемі соціогеосистеми та структурування галузей у ній.

В основі *історичного підходу* лежить дихотомія матеріального та нематеріального виробництва, тобто поділ виробництва на дві частини.

У *трьохсекторній моделі* виробництва, яку запропонував у 1935 р. К. Кларк, відбувається поділ економіки на «первинний» (сільське господарство і видобувна промисловість), «вторинний» (обробна промисловість) і «третинний» (сектор послуг) сектори. У результаті зростання третинного сектору відбувається вичленування з нього окремих підгалузей.

У 70-х роках ХХ ст. Д. Белл (Bell) виділив поруч з трьома секторами ще два: четвертинний (*quaternary*) та п'ятеринний (*quinary*). Третинний сектор зменшився до транспортних та комунальних послуг, у той час як торгівля, фінанси, страхування та операції з нерухомістю потрапили до четвертинного сектору, а до п'ятого сектору було віднесено охорону здоров'я, освіту, відпочинок, дослідницьку діяльність та урядові установи.

Дж. Зінгельман у 70-х роках ХХ ст. запропонував виділяти 6 секторів економіки, у т.ч. 4 сектори у сфері послуг. До другого сектору він запропонував віднести, крім обробної галузі, будівництво та комунальні служби.

М. Порат висунув ідею 4 секторів: сільське господарство, промисловість, сектор послуг та інформаційний сектор, тобто сектор створення знань.

Трьохсекторна модель поділу економіки є застарілою у результаті збільшення кількості таких видів послуг як маркетинг (аналіз ринків), менеджмент (управління в різних формах і механізмах), послуги брокерські (посередницькі), аудиту (перевірка фінансового стану чи діяльності), лізингу (договірна оренда майна на умовах кредитування), венчурні послуги (обслуговування науково-технічних розробок та інвестицій з високим ступенем ризику) та ін. Тому, удосконалення систематики сфери послуг є актуальним.

2. Предмет, завдання, функції сфери послуг

У сучасному світовому господарстві відбуваються радикальні змісти у співвідношенні сфер матеріального виробництва і послуг, які називають *революцією*

послуг. Ще донедавна послугам відводилась другорядна роль, пріоритет надавався виробничій сфері. Однак, на початку ХХІ століття роль сфери послуг зростає. Частка населення, зайнятого у сфері послуг, невинно зростає.

Найбідніші країни мають примітивну сферу послуг, в якій зайнято менше 10-15% населення (Ефіопія – 13%, Нігер – 6%). У високорозвинених країнах у сфері послуг зайнято вже 65-75% населення і ця частка постійно зростає. Послуги стали головним продуктом світової торгівлі. Розвинена сфера послуг – обов'язкова складова сучасного суспільства і важлива передумова його поступального розвитку. На даний час переважна частина населення розвинених країн (75%) зайнята у сфері послуг.

Без сфери послуг неможливий сам процес виробництва. Сфера послуг заощаджує витрати робочого часу населення на задоволення власних потреб і збільшує вільний час людей. Висока частка сфери послуг – ознака значного соціально-економічного розвитку регіону чи країни.

Економічне значення сфери послуг полягає в тому, що вона забезпечує відтворення населення і робочої сили, впливає на продуктивність праці, заощаджує робочий час.

Соціальна роль сфери послуг – рівень розвитку сфери послуг є одним із головних показників рівня людського розвитку.

М.А. Абрамов у своїй «Географії сервісу» (1985), розглядаючи розвиток сфери обслуговування, виділяє такі її **функції**:

- 1) виховання підростаючого покоління і підготовка його до суспільно-корисної праці (середня освіта, професійно-технічне навчання, вища освіта);
- 2) збільшення тривалості періоду працездатності у осіб старшого віку і зниження втрат робочого часу через тимчасову непрацездатність (охорона здоров'я, фізична культура);
- 3) запобігання зниженню продуктивності праці протягом робочого дня (громадське харчування, виробнича гімнастика, пасажирський транспорт);
- 4) забезпечення умов для відпочинку працівників, підвищення їх культурного рівня (житлове господарство, культура, мистецтво);
- 5) скорочення виробництва предметів споживання промисловістю у результаті ремонту та оновлення одягу, взуття, товарів тривалого користування (побутове обслуговування);
- 6) створення сприятливого соціального клімату і сприяння етичному вихованню населення (забезпечення високого рівня обслуговування у всіх ланках сфери обслуговування);
- 7) збільшення абсолютної чисельності працівників у суспільному виробництві за рахунок вивільнення жінок з домашнього господарства (дитячі дошкільні установи);
- 8) залучення населення у суспільне виробництво та збільшення його грошових доходів (всі галузі сфери обслуговування);
- 9) підвищення збалансованості грошових доходів і витрат населення – цієї найважливішої умови ефективного функціонування економіки (всі види платних послуг);
- 10) регулювання природного і механічного руху населення (всі галузі сфери обслуговування).

3. Структура сфери послуг

У літературі існує багато класифікацій галузевої структури сфери послуг: В.М. Рутгайзера, В.Є. Козака, Жаміна, Долішнього, О.Г. Топчієва та ін. У різних авторів різна кількість послуг включена до сфери послуг.

Так, *основоположник географії сфери послуг В.В. Покишишевський* відносив до сфери обслуговування населення:

- 1) охорону здоров'я;
- 2) освіту, виховання, культурно-просвітницькі та видовищні установи;
- 3) роздрібну торгівлю та громадське харчування;
- 4) кредитну систему та страхову справу;
- 5) житлове господарство;
- 6) транспорт;
- 7) побутове обслуговування;
- 8) всі системи інформаційного зв'язку;
- 9) апарат громадських організацій та адміністративних установ.

О.І. Алексєєв зі співавторами до складу сфери послуг відносять:

- 1) житлово-комунальне обслуговування;
- 2) роздрібну торгівлю;
- 3) громадське харчування;
- 4) побутове обслуговування;
- 5) загальну освіту та виховання дітей і підлітків;
- 6) медичне обслуговування;
- 7) соціальне забезпечення та обслуговування;
- 8) рекреаційне обслуговування;
- 9) обслуговування культурних потреб населення;
- 10) кредитно-страхове обслуговування;
- 11) охорону майна та прав громадян;
- 12) послуги зв'язку;
- 13) пасажирський транспорт.

О.І. Шаблій виділяє у структурі сфери послуг дві групи галузей:

До першої він відносить освіту, культуру і мистецтво, науку та наукове обслуговування, охорону здоров'я, соціальне забезпечення та фізкультуру, що задовольняють в основному духовні та фізичні потреби населення.

Друга група галузей сфери послуг – це в основному види діяльності, що задовольняють інші матеріальні потреби в послугах: житло-комунальне господарство, невиробничі види побутового обслуговування населення, пасажирський транспорт, зв'язок, управління, кредитування та державне страхування.

Найбільш придатною для вивчення сфери послуг є **функціональна класифікація В.М. Рутгайзера**, який, не вживаючи поняття «система обслуговування», фактично структурує сферу обслуговування як набір підсистем, кожна з яких має своє відображення у системі державної статистичної звітності: житлово-комунальне, побутове, освітнє, медичне, готельно-ресторанне та торговельне, соціально-культурне, транспортне обслуговування та зв'язок.

За класифікацією *В.М. Юрківського* сфера обслуговування поділяється на 2 групи послуг.

До *першої групи* послуг він відносив *індивідуальні (особисті) послуги*:

- 1) житлово-комунальне обслуговування;
- 2) торгівля та громадське харчування;
- 3) послуги соціального забезпечення;
- 4) послуги пасажирського транспорту;
- 5) побутове обслуговування;
- 6) обслуговування культурних потреб (культура, фізична культура і спорт, відпочинок і туризм, зв'язок, інформаційне обслуговування);
- 7) дитячі заклади та загальноосвітні школи;
- 8) медичне обслуговування;
- 9) забезпечення правопорядку та безпеки населення (міліція, нотаріальна служба, суд і прокуратура, пожежна охорона та ін.).

До *другої групи* було включено *суспільні (громадські) послуги*:

- 10) підготовка кадрів;
- 11) наука; 12) мистецтво;
- 13) кредитно-банківське обслуговування;
- 14) управління;
- 15) охорона громадського порядку;
- 16) оборона;
- 17) партійні та громадські організації.

4. Основні поняття, терміни та визначення географії сфери послуг

Географія сфери послуг – це галузь суспільної географії, що вивчає особливості територіальної організації та структуру сфери послуг у різних країнах, регіонах, містах.

Предметом географії сфери послуг є просторові (територіальні) аспекти її функціонування, тобто, особливості та закономірності територіальної організації галузей, які обслуговують населення та суспільство у цілому, надаючи необхідні для нормальної життєдіяльності послуги.

При цьому розрізняють **два головні наукові напрями**:

- 1) дослідження територіальних відмінностей потреб населення у різних послугах та рівнів їх задоволення, рівнів обслуговування населення;
- 2) аналіз територіальної організації сфери послуг, особливостей її формування, закономірностей розміщення окремих центрів та пунктів обслуговування та їх просторової взаємодії.

М.А. Абрамов (1985) сформулював такі основні **завдання**, які стоять перед географією сфери послуг в регіональних господарських комплексах:

- виявлення існуючих територіальних відмінностей в рівнях і структурі споживання матеріальних благ та послуг та оцінка таких відмінностей на основі аналізу взаємодії матеріального виробництва і сфери обслуговування в країні та у регіональних господарських комплексах;
- прогнозування впливу перспективних змін у галузевій і територіальній структурі господарства країни і економічних районів на регіональні відмінності в рівні і структурі споживання матеріальних благ і послуг;

– визначення дії різних масштабів розвитку сфери обслуговування на галузеві і територіальні пропорції в матеріальному виробництві.

Одне з основних завдань географії сфери послуг – виявлення географічних відмінностей у рівнях обслуговування залежно від економічних і природних умов країни, району, міста. Не всі види обслуговування розміщуються відповідно до географічного розміщення населення (наприклад, шкільна мережа, роздрібна торгівля). Деякі види обслуговування організовані з урахуванням специфічних територіальних чинників (наприклад, значні слабо заселені території не можуть бути залишені зовсім без медичних установ чи установ зв'язку).

Серед інших завдань географії СОН можна виділити територіальну організацію різних підсистем та елементів обслуговування у міських поселеннях та у сільській місцевості, диференціацію нормативів обслуговування на території регіону, створення місцевої СОН, визначення ролі регіонального (обласного) центру і центрів меншого значення. Особливо актуальна прикладна роль географії обслуговування при *«плануванні мереж обслуговуючих установ і підприємств, а також при вирішенні питань забезпечення зайнятості населення у тих або інших районах».*

Важливою науковою проблемою географії сфери послуг є, насамперед, невпорядкованість та розбіжності поняттєво-термінологічного апарату цієї галузі дослідження. У науковій літературі зустрічаються такі поняття як *«соціальна сфера»*, *«невиробнича сфера»*, *«сфера послуг»*, *«сфера обслуговування»* та *«соціальна інфраструктура»*.

У теперішній час термін «невиробнича сфера» вилучається з наукового вживання, замінюючись поняттям «соціальна сфера».

Соціальна сфера – це сукупність галузей, підприємств, організацій, безпосереднім чином пов'язаних і таких, що визначають спосіб і рівень життя людей, їх добробут, споживання. До соціальної сфери, як складову, відносять сферу послуг.

Сфера послуг – це сукупність галузей економіки, що надають послуги. Сфера послуг – частина економіки, яка включає всі види комерційних послуг.

Соціальна інфраструктура – сукупність видів обслуговування (видів підприємств сфери обслуговування), що задовольняють особисті (фізіологічні, матеріальні, духовні) потреби населення.

Поняття *«соціальна інфраструктура»* не тотожне поняттю *«соціальна сфера»*. Поняття «соціальна сфера» (або ж неvirобнича сфера) ширше і включає у себе *сферу послуг*, до якої у свою чергу входить *соціальна інфраструктура* та *система обслуговування*. Дві останні взаємозалежні між собою і тісно переплітаються, адже без інфраструктури неможливий сам процес обслуговування.

Сфера обслуговування – цілісна складна динамічна суспільно-географічна система, для якої характерна компонентна, управлінська та територіальна структура, функціональне призначення яких спрямоване на задоволення матеріальних та духовних потреб населення.

Обслуговування – процес надання послуг, а **послуга** – корисна дія, спрямована на задоволення потреб населення.

5. Наукові підходи до вивчення суспільно-географічних аспектів сфери послуг

Проблеми обслуговування населення привертають увагу фахівців різних наукових галузей: економістів, соціологів, географів та ін. Дослідницькі підходи, сформовані географічною наукою, визначають особливості вивчення сфери послуг як складової регіональної соціогеосистеми. Територіальну та галузеву структуру сфери послуг вивчає спеціальна галузь географічної науки – *географія сфери послуг*, є однією із відносно молодих наукових дисциплін у рамках соціально-економічної географії.

Необхідність дослідження територіальної організації сфери послуг наголошувалася з 1960-х рр. С.О. Ковальовим, В.В. Покишишевським, Ю.Г. Саушкіним та іншими науковцями. У перших роботах з географії сфери послуг визначено предмет, мету та завдання науки, розглянуто її місце у системі економіко-географічних дисциплін. Вже на початковій стадії розвитку даного наукового напрямку були сформовані принципи комплексного вивчення і картографування сфери послуг.

За В.В. Покишишевським, географія сфери послуг покликана вивчати розміщення та територіальну організацію всіх видів трудової діяльності, у той час як С.О. Ковальов до завдань географії обслуговування включає вивчення регіональних відмінностей в потребах і рівні обслуговування населення. З цього випливає, що географія сфери послуг вивчає не тільки особливості територіальної організації, а й рівень обслуговування населення у кількісному аспекті.

Територіальному аспекту присвячена робота Л.А. Меркушевої, яка обґрунтувала уявлення про сферу обслуговування як складне функціональне ціле, сформулювала поняття територіальної системи обслуговування, визначила її структурні характеристики, властивості, рівні розвитку.

В Україні цей науковий напрям активно розвивається. У 1980 р. вийшла колективна монографія за редакцією А.І. Кочерги «Сфера обслуговування населення: регіональні проблеми». Роботи з географії сфери обслуговування населення А.І. Кочерги, Г.Н. Рогожина, К.С. Розіної стають відомі й за межами України.

У 1989 р. В.М. Юрківський видає навчальний посібник «Географія сфери обслуговування». Згодом спостерігається диференціація цього наукового напрямку, з'являється ряд галузевих соціально-географічних досліджень у сфері послуг.

Так, географію шкільного обслуговування населення досліджували А.П. Голіков, Г.Г. Леонтьєва, О.А. Шуба та ін.;

географію медичного обслуговування вивчали М.М. Барановський, Г.А. Баркова, Ю.П. Лісіцина, І.В. Мартусенко, Л.М. Немець, О.Я. Романів, В.О. Шевченко, Л.Т. Шевчук та ін.;

географію підсистем торгівлі та громадського харчування – М.І. Білецький, Л.П. Запорожан, О.О. Любіцева, М.П. Мальська, Г.Н. Рогожин та ін.;

транспортне обслуговування – С.В. Бернштейн-Коган, В.М. Бугроменко, Л.І. Василівський, Г.А. Гольц, М.М. Казанський, І.В. Нікольський, Б.Л. Раднаєв, С.Б. Шлихтер та ін.;

інфраструктуру як наукову категорію розглядали А.П. Голіков, Н.А. Казакова, С.П. Кузик, Л.М. Немець, О.І. Шаблій, Л.Т. Шевчук, В.М. Юрківський, С.О. Юрченко та ін. Розробляються теоретичні аспекти цих наук.

Загальним для всіх розробок в області географії обслуговування є *антропо-географічний підхід*. Значення людського чинника істотно зросло в наш час в усіх

географічних дослідженнях, тим більше воно велике стосовно нових напрямків, безпосередньо пов'язаних з вивченням умов і способу життя людини, серед яких і географія системи обслуговування населення. За цим підходом, центром функціонування суспільно-географічних комплексів визначається людина з її потребами, інтересами, можливостями. Концентрується увага на географії людини, а географія господарства тут розглядається як певна сторона, властивість географії людини.

Географія сфери послуг, зорієнтована на людину, стає все більш важливою складовою у межах комплексу наукових дисциплін соціально-економічної географії, які вивчають територіальну організацію життя суспільства.

К.Г. Воблий та В.В. Садовський заклали основи *галузево-статистичного підходу*, який вивчає господарство і його розміщення за окремими, мало зв'язаними галузями.

М.М. Паламарчук, Ф.Д. Заставний, М.Д. Пістун є представниками *комплексно-територіального підходу*. Територіальність передбачає вивчення просторової диференціації досліджуваних об'єктів. Матеріальні умови життєдіяльності населення завжди територіальні. Територія є цілісною сукупністю умов життя людей – природних, соціально-економічних, матеріально-технічних тощо. Тому територіальний аспект вивчення є домінуючим, сполучним для комплексного підходу, оскільки саме на території відбувається фокусування процесів взаємодії компонентів у соціально-географічному просторі. Комплексність передбачає відображення в прогнозі усіх основних завдань розвитку регіону у їх взаємозв'язку і взаємовпливові – економічних, соціальних, демографічних і екологічних. Регіональна комплексність постає як певний взаємозв'язок між різними елементами господарства регіону, що багато у чому забезпечується раціональним використанням його природних ресурсів, створеної інфраструктури, трудових ресурсів і кваліфікованих кадрів, історико-культурних надбань, науково-технічного потенціалу. Реалізуючись у системі територіального поділу та інтеграції праці, комплексність сприяє раціональному поєднанню галузей і ефективному використанню місцевих ресурсів.

Важливе значення має *демографічний підхід*, що характеризує суспільство через вивчення населення, особливо народжуваності, смертності, механічного руху, а також пов'язаної з цим діяльності людей.

При вивченні географії сфери обслуговування населення використовують також *історико-географічний підхід*. При його застосуванні всі суспільно-географічні явища й процеси розглядаються в динаміці (у часі), виявляються залежності і тенденції у функціонуванні суспільно-географічних комплексів, у визначенні шляхів їх подальшого розвитку. Цей підхід лежить у підґрунті розуміння понять суспільно-географічного часу, мобільності та інерційності, стадій та циклів розвитку об'єктів.

О.Г. Топчієв пропонує розглядати сферу послуг з позицій *соціального підходу*. Оскільки заклади і підприємства сфери послуг іноді називають соціальною інфраструктурою, яка створює умови для нормальної суспільної життєдіяльності, відтворення населення та трудових ресурсів, побутового і культурно-освітнього обслуговування населення, автор пропонує аналізувати та оцінювати рівень сфери обслуговування відповідно до більш чи менш розвиненої сфери послуг. Об'єктом економіко-географічних досліджень у сфері обслуговування є регіональні відмін-

ності в обсязі наданих послуг або у відповідних їм показниках розвитку мережі закладів у розрахунку на одного жителя, співвіднесені з регіональними відмінностями у факторах, що впливають на порайонну диференціацію раціональних потреб населення в послугах.

В основі *економіко-географічного підходу* лежить міжгалузевий та міжрайонний аналіз, при якому галузь розглядається з позиції всього районного комплексу, а не тільки з позиції даної галузі, район аналізується у загальній системі територіальних комплексів, а не сам по собі. Економіко-географічний підхід зводиться до проблеми формування мережі та галузей обслуговування, а також до ув'язки обсягів наданих послуг з особливостями місцевих природних, демографічних та економічних особливостей території, що досліджується. Недоліком цього підходу є недоврахування впливу сфери послуг на галузеву та територіальну структуру всього районного комплексу, на продуктивність праці в матеріальному виробництві одного району і на стан сфери обслуговування в інших районах.

Соціологічний підхід полягає у виявленні потреб населення у послугах. Соціологічні методи, зокрема метод анкетування, успішно впроваджуються у практику дослідницької роботи географів.